
В. М. МАТЯХ (Київ)

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII—XVIII ст.
(стан дослідження проблеми у
вітчизняній історіографії)**

Огрімкий ривок вітчизняної історичної науки на якісно новий рівень рельєфно виокреслив тенденцію, яка не може не викликати певного занепокоєння. Йдеться про помітне відставання історіографії від практики дослідження реалій українського історичного процесу як на етапах більш віддалених, так і за часів, впритул наближених до сьогодення. Разом з тим, за твердженням сучасних науковців, "наукове прочитання історії України ... полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які довели своє право на існування" •.

Безумовно, в науці є теми прохідні, які, на певний час привернувши увагу дослідника, вповні вичерпують себе як епізодичний факт чи подія. Безперечно, й інше: існують наукові проблеми, які за своїм екстраординарним значенням у долі історичного буття народу чи держави знову і знову змушують звертатися до них все нові покоління істориків. Саме до таких належить проблема українсько-російських відносин, наукове розв'язання якої, попри наявний масив друкованої продукції, захищені кандидатські та докторські дисертації, сьогодні не менш віддалене від свого завершення, як і на стадії становлення наукової історіографії в Україні в другій половині XIX ст. І справа не в більшій чи меншій компетенції дослідників, що в різний час зверталися до її вивчення, ґрунтовності чи обмеженості джерельної бази, ступеня досконалості дослідницького інструментарію та застосовуваних наукових методик. Справа в об'єктивних реаліях історичного існування двох сусідніх народів, багатоваріативності взаємовідносин двох сусідніх держав чи суспільних структур і держав чи політичних утворень, нарешті — у суб'єктивних факторах, конкретизованих у формі породжуваних політичними режимами ідеологій, якими на десятиліття визначалися шляхи і можливості наукових пошуків.

Зважаючи на актуалізацію знання історичної ретроспекції розвитку українсько-російських відносин на різних хронологічних етапах минулого перспективами їх побудови як сьогодні, так і у більш віддаленому майбут-

ньому, спробуємо відтворити історіографічну версію взаємин між Україною і Росією у другій половині XVII—XVIII ст., добі, багато в чому суголосній з тими суспільно-політичними процесами, що відбуваються в сучасній Українській державі. Зрештою, ця важлива наукова проблема, як слушно зауважують дослідники, "є ключем для розуміння процесу еволюції української державності, причин її занепаду та ліквідації"². Саме з подібних позицій і підійдемо до класифікації наявного доробку з проблеми, а також вичленення у межах півторастолітнього хронологічного періоду важливих відрізків "історіографічного часу", відмінних один від одного "визначальними напрямками розвитку наукової думки"³.

На сьогодні є вже загальноновизнаним датування становлення історії як науки (підставами для цього слугують поява кваліфікованих професійних кадрів, вкорінення у дослідницький процес нових методик і методологій, розширення джерельної бази та проблемної сфери, формування спеціальних дослідницьких інституцій тощо) другою половиною XIX ст. Саме звідси почнемо й відлік першого відрізка "історіографічного часу", коли при дослідженні проблеми українсько-російських відносин починають застосовуватися прийоми і методи справжнього професіоналізму, ґрунтованого на позитивістському джерелознавчому аналізі та об'єктивістських тенденціях скептицизму.

З другої половини XIX ст. визначальною рисою дальшого розвитку історичного студіювання є істотне розширення його проблематики, яке відбувається на фоні утвердження в історіографії нових концептуальних підходів до висвітлення як окремих епізодів історичного процесу в Україні, так і з'ясування та пояснення загальнонорухливих закономірностей його еволюційного поступу. Важливим чинником цього процесу поряд з народницькою, представники якої основним рушієм історії вважали народні маси, було становлення української державної (або державно-юридичної) історіографічної школи, яка істотно збагатила методика історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-юридичних підходів до вирішення багатьох раніше практично недосліджуваних питань історичного минулого.

Початок осмисленню українського цивілізаційного процесу, а відповідно й блоку питань, скомпонованих у формулі "Україна — Росія" (під нею ми розуміємо всю сукупність і багатогранність взаємостосунків двох націй та держав у всіх їх можливих варіаціях і формовиявах), з нових оціночно-методологічних позицій було покладено появою творів М. Костомарова "Две русские народности" (1861)⁴ та "Україна" (1860)⁵. Творчо опрацювавши ідейну спадщину історико-політичної думки другої половини XVIII ст., зокрема "Історії Русів", а також переосмисливши теоретичні положення праць Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича⁶ й розвинувши головні ідеї, оприлюднені 1847 р. у власному історико-публіцистичному творі "Книга буття історичного народу"⁷, вчений запропонував концепцію самобутності і самодостатності етногенезу українського та російського народів, яка ґрунтувалася на тому, що українська народність, яка починає формуватися близько VI ст., має істотні відмінності від російської як на побутовому рівні, характері, духовності, так і у політичних ідеалах та уявленнях.

Ідеї М. Костомарова були підхоплені і розвинуті у творчості істориків народницького напрямку П. Куліша, І. Винниченка, М. Дашкевича, В. Антоновича. Зокрема в епілозі до російського перекладу роману "Чорна рада" П. Куліш узагальнив свої погляди на українсько-російські відносини, підкресливши при цьому елементи вищості української народності щодо російської в культурно-духовній сфері⁸. Разом з тим історіософії П. Куліша

притаманне в цілому досить неприхильне ставлення до козацької доби української історії, несприйняття політичної організації Гетьманщини, а звідси — виправдання політики російського царату щодо останньої. Характеризуючи його погляди на проблеми політичної історії України й українсько-російських взаємин другої половини XVII—XVIII ст., висловлені у працях "Отпадение Малороссии от Польши, 1340—1654" та тритомній "Истории воссоединения Руси", Д. Дорошенко зазначав: «У своїх пристрасних, різких поривах, безперечно, керувався Куліш духом шукання історичної правди, але йому не вистачило ні широкого погляду на історичні явища, ні тих методів і засобів досліду, які виробила історична наука в нові часи... Він плутався між ідеями "громадського права", цивілізаторської місії аристократичної Польщі й державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старались вирішити питання української національної державності на рівні з вимогами й поняттями свого часу. І це зробило його трагічною фігурою в діях українського національного руху і не дало йому зайняти в українській історіографії місця, яке б йому належало відповідно до його таланту й швидкого критичного розуму»⁹.

Свої погляди на історію українсько-російських відносин В. Антонович синтезував у праці "Коротка історія козаччини"¹⁰. Розвиваючи тезу про історично обумовлену особність розвитку українського та російського народів, учений вважав їх з'єднання під скіпетром Романових національною трагедією для українців, яка була обумовлена насамперед внутрішніми факторами, а саме відсутністю "ґрунтовної цивілізації" та "міцної дисципліни"¹¹. Недооцінюючи політичний талант Б. Хмельницького, В. Антонович не зумів зрозуміти і його титанічних зусиль, спрямованих на творення національної державної будови. Більше того, у складеній за дорученням Київського університету св. Володимира записці про потребу скасування обмежень щодо української літератури, він недвозначно зазначив: "Малорусская народность... совершенно лишена государственного инстинкта: она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность... Малороссия вошла в состав русского государства добровольно, без завоевания и борьбы и, вследствие этого, привнесла в новое государство лишь чувство любви и единения, без тени всякого раздражения или озлобления, малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым..."¹².

Деяких аспектів політичного та господарського розвитку Гетьманщини у складі Російської імперії й асиміляційних заходів російської адміністрації торкнувся у своїх студіях О. Лазаревський. На відміну від В. Антоновича, він визнавав факт утворення на українських теренах у результаті вільних змагань українського народу своєрідної національної державної і громадської організації, першим в українській історіографії звернув увагу на роль Малоросійської колегії в реформуванні фінансової системи Лівобережної України, зміни в її соціальній структурі. Однак при цьому всю міру відповідальності за ліквідацію національної самобутності покладав на українську еліту, на що свого часу слушно звернув увагу М. Грушевський¹³.

У цілому ж, незважаючи на те, що народницька концепція викликала чимало нарікань (під час досить гострих) з боку істориків-державників щодо загальних засад в оцінці політичної історії України другої половини XVII—XVIII ст. та значення в ній російського фактора (зокрема М. Драгоманов відзначав великий вплив на неї офіційної імперської історіографії),

її прибічники суттєво збагатили українську історичну науку конкретними історичними розробками окремих сюжетів з історії тогочасних українсько-російських відносин, ввели у науковий обіг значну кількість джерел, в яких проливається світло на ті чи інші аспекти проблеми. Так, і до сьогодні не втратили свого наукового значення студії О. Єфименко "Очерки истории Правобережной Украины" та "Двенадцать пунктов Вельяминова"¹⁴, А. Маркевича "Южная Русь при Екатерине II"¹⁵, В. Павелки "Конец старой Малороссии"¹⁶ тощо. До речі, останній як один з вирішальних факторів, що негативно впливали на український державотворчий процес у XVIII ст., називав вплив зовнішньої сили — тобто, імперської політики в українському питанні.

Поворот від народницької методології у дослідженні комплексу питань українсько-російських стосунків на позиції державницьких концепцій намітився в українській історіографії наприкінці XIX ст. Міцно у вітчизняній історичній науці вони утвердилися в перших десятиліттях XX ст. Репрезентована такими видатними вченими, як В. Липинський, М. Кордуба, С. Томашівський, С. Рудницький, Б. Крупницький, Д. Дорошенко, О. Шульгін, С. Шелухін, І. Джиджора, В. Герасимчук, О. Оглоблин, С. Дністрянський, Л. Окіншевич, О. Терлецький, А. Яковлів та багато інших, українська державницька школа акцентувала увагу на "осмисленні концептуальних питань української державності, дослідженні основних етапів її становлення, обґрунтуванні з історичної точки зору права українського народу на власну державу"¹⁷, націотворчої ролі останньої. Зокрема на велику вагу державно-національної традиції звернув увагу М. Драгоманов у своїй праці "Пропащий час. Українці під московським царством", в якій намагався розглянути різні аспекти політичної історії України в 1654—1876 рр., а також реконструювати такий важливий зріз українсько-російських відносин, як сприйняття суспільно-політичного устрою Російської держави українським суспільством.

Справжнім переворотом в історіографії, який мав надзвичайно важливі наслідки для всього розвитку історичних й історико-юридичних знань в Україні, стала запропонована М. Грушевським схема історичного процесу, основні положення якої були викладені ним у статті "Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства"¹⁸. Всупереч офіційно прийнятій схемі російського історичного процесу, згідно з якою український і білоруський народи позбавлялися права на власну історію, а єдиною правомірною спадкоємницею Київської Русі проголошувалася Московська держава, вчений вказав на принципово розбіжні шляхи формування трьох слов'янських етносів на початкових етапах їхнього історичного поступу і тим самим довів право кожного з них на самостійне історичне минуле, поза так зв. спільною "загальноруською історією", якої в дійсності ніколи не існувало. Основні положення своєї концепції, а відповідно й погляди на розвиток українсько-російських зв'язків історик розвинув у своїх ґрунтовних синтетичних творах "Очерк истории украинского народа" (СПб., 1904), "Иллюстрированная история Украины" (СПб., 1913), десяти томний "Історії України-Руси", студіях меншого формату.

В цілому на зламі XIX—XX ст. в українській історіографії при дослідженні розвитку взаємин між українським і російським народами і державами наголошувалося на самобутності історичного розвитку українського етносу, вказувалося на формування особливого суспільно-політичного устрою Української козацької держави, демократичні засади якого виявилися несумісними із соціальними порядками та монархічним держа-

вним ладом північного сусіда. В процесі дослідження проблеми міжнародних зв'язків України з іншими країнами розглядалися умови її входження до складу Московської держави¹⁹, обґрунтовувалися юридичні підвалини українсько-російського союзу²⁰, розвиток взаємовідносин в умовах інкорпораційної політики самодержавства щодо України у XVIII ст.²¹, розкривалася роль останнього та українського гетьманату в процесі формування нової української аристократії²² тощо.

В контексті наукового студіювання українського державотворчого процесу XVII—XVIII ст. особливу увагу було звернуто на Переяславський пакт 1654 р. і пов'язаний з ним пакет документів, якими юридично закріплювалися умови переходу Української держави до складу нового політично-територіального утворення. Хоча спеціальних розробок з історії українсько-російського договору 1654 р. існує порівняно небагато, однак факт підписання цього важливого документа й аналіз його характеру і регламентованих ним положень знайшли більш або менш детальне висвітлення в ряді розвідок з окремих проблем політичної історії України другої половини XVII ст., монографіях історичного й історико-юридичного характеру, синтетичних працях з історії українського народу та Української козацької держави. Це питання не перестає хвилювати й українських істориків новітньої епохи. Зрештою, від вирішення того, чим все ж таки був договір 1654 р. для України, значною мірою залежить розв'язання багатьох спірних моментів її подальшого розвитку, зокрема, збалансованості рівноправного партнерства і підлеглості в еволюції українсько-російських відносин.

Найбільший інтерес до означеного договору, відомого як "Березневі" чи "Переяславські статті Богдана Хмельницького", з боку як істориків, так і юристів спостерігається у другій половині XIX — на початку 30-х рр. XX ст. Зокрема у той час з'являються і спеціальні дослідження, присвячені як самому договору, так і подіям, що розгорталися навколо нього, та найближчим і віддаленим політичним наслідкам²³. Що ж є найбільш характерним для цих праць? По-перше, в традиціях української медієвістичної школи їх відзначає ґрунтовна джерельна база. Джерела використовуються дослідниками не тільки при викладі фактичного матеріалу, пов'язаного із з'ясуванням умов підписання договору чи встановленням ідентичності тих чи інших варіантів "статей", але й широко застосовуються для підтвердження авторських міркувань і теоретичних викладок.

По-друге, домінантною на цьому етапі є концепція міждержавного характеру договору, яку підтримувала переважна більшість тогочасних українських дослідників. Мабуть, чи не найбільший виняток з цього становить позиція М. Костомарова, який схильний розцінювати і цей пакт крізь призму взаємовідносин двох слов'янських народів — українського і російського. "Зв'язок України з Москвою, — стверджував він, — був не зовнішній, не державний, а внутрішній, народний"²⁴. Між двома згаданими концепціями балансує у своїх працях О. Єфименко. Не заперечуючи, що "Березневими статтями" регламентувалися міждержавні стосунки України з Росією, дослідниця водночас зауважує, що це був "великий акт соединения двух русских народностей со всеми его громадными последствиями для обеих соединившихся частей"²⁵. Зауважимо, що подібних поглядів дотримувався і Д. Яворницький у своїй відомій праці "Історія запорозьких козаків", вбачаючи у Переяславському акті закономірний результат волевиявлення українського народу²⁶.

По-третє, в працях зазначеного періоду для характеристики закріпленого "Статтями" політично-територіального з'єднання двох держав вжи-

вається переважно термін "приєднання України до Московської держави", пізніше — "злуки України з Москвою", хоча окремі дослідники, зокрема П. Куліш, вважали цей акт "возз'єднанням Русі", одночасно оцінюючи його як неминучий і необхідний крок для козацької держави, яка нібито повністю піддається під "ласку московського царя"²⁷.

Що ж стосується аналізу статей договору, встановлення його ідентичного тексту й оцінки правового значення, а також кваліфікування закріпленого ним характеру відносин України з Росією та юридичного статусу першої у складі Московської держави, то всі ці питання залишаються дискусійними і донині.

Вже у другій половині XIX ст. розгорнулася полеміка навколо того, що ж все-таки являють собою "Березневі статті" з юридичного боку. Якщо більшість дослідників дотримувалася погляду, що це був документ договірної характеру, то Г. Карпов заперечував таку думку і доводив, що умови входження України до складу Російської держави слід розглядати лише як результат "чолобитної" гетьмана й "пожалувань" з боку російського царя. Кваліфікуючи на початку 30-х рр. XX ст. "Переяславські статті" як акт, яким встановлювалися особливі права України у складі Московської держави, В. М'якотін водночас заперечував їх договірний характер. Дослідник стверджував, що "завершившее переговоры соглашение с формальной стороны не явилось договором"²⁸. На подібних позиціях перебував і один з перших дослідників української державності О. Терлецький. Учений вважав, що у березні 1654 р. у Москві були визначені лише "точки договору між Україною й Росією"²⁹. Приблизно в той же час А. Яковлів, спираючись на діючі норми й історичні екскурси в галузь міжнародного права, доводив договірний характер статей 1654 р. "Складаючи договір з Москвою, — підкреслював він, — як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва"³⁰.

Що стосується характеру відносин між Україною і Росією, які встановлювалися договором, зазначимо, що ряд дослідників (Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов та ін.) вбачали в "Статтях 1654 р." лише повернення Московською державою раніше втрачених земель³¹. У свою чергу М. Драгоманов розцінював "Березневі статті" як змову "з царем тільки про волю козацьку", тобто, умови договору, на його думку, не передбачали захисту державних інтересів України в цілому, а лише її окремого стану³². Всупереч цьому М. Грушевський (хоча й дотримувався, подібно В. Антоновичу, погляду на договір 1654 р. як "політичну помилку" Б. Хмельницького) стверджував, що «мартовские резолюции на петиции Хмельницкого и старшины, под именем "статей Богдана Хмельницкого", сыграли весьма важную роль, став основой устройства Украины в течение целого столетия»³³. Водночас історик наголошував на тому, що "буква статей 1654 р. далеко розходилася з практичними відносинами, утвореними актом 1654 р..."³⁴. Він підкреслював, що саме розпливчастість більшості формулювань і положень договору призвела до того, що "этими мартовскими статьями устанавливались довольно неопределенные отношения"³⁵. На думку ж А. Яковліва, договір 1654 р. в очах Б. Хмельницького був одним із звичайних оборонних договорів у боротьбі проти Речі Посполитої³⁶.

В історичних працях, створених протягом другої половини XIX — початку 30-х рр. XX ст., юридичний статус союзу між Україною і Росією, кодифікований договором, кваліфікується як "інкорпорація України Москвою" (І. Розенфельд, Б. Нольде), "реальна унія" (М. Дьяконов, О. Попов), "династична" або "персональна унія" (В. Сергеевич), "васальна залеж-

ність від Московської держави" (М. Коркунов, М. Слабченко, В. М'якотін), "протекторат" (А. Яковлів), "військовий союз" (М. Грушевський, В. Липинський), визнання лише "морального авторитету" московського царя (Р. Лащенко) тощо. Причому, як доводив А. Яковлів, жодна з цих форм, за винятком інкорпорації, не передбачала знищення державної незалежності України³⁷. Навпаки, після підписання "Березневих статей" уряди іноземних країн продовжували вбачати в Україні "окрему від Москви державу...", а договір 1654 р. уважали тільки за договір "протекції" в тодішньому розумінні протекції чисто номінальної...³⁸.

На жаль, із середини 30-х рр. традиції у дослідженні українсько-російських взаємин уриваються, так і не давши більш-менш вичерпної відповіді на низку порушених науковцями питань. Саме відтоді починається відрахунок другого відрізка "історіографічного часу", гранична межа якого сягає кінця 80-х рр. Його характерною рисою стає поступове витіснення з творчої лабораторії дослідника історичного джерела та обумовленої його змістом інтерпретації логіки взаємозв'язків історичних подій і явищ. Натомість науковий пошук вганяється у визначену постулатами партійних й урядових постанов формулу доведення наперед визначеного бажаного. Початок цьому процесу було покладено на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів (грудень 1928 — січень 1929 рр.), коли внаслідок навішеного на історичну науку тавра "націоналістичної" чи "націонал-шовіністичної" не лише унеможлилювалося вивчення цілого спектра української проблематики, але й відбувалося справжнє вимивання з науково-дослідних структур інтелектуального потенціалу шляхом вимушеного емігрування, арештів, а подеколи й прямого фізичного знищення.

Найбільш болюче це відбилось на стані розробки української історії саме XVII—XVIII ст., оскільки в радянській історичній науці концепцією М. Покровського фактично підмінювалося вироблене попередниками розуміння сутності національно-визвольних змагань українського народу за означеної доби, а отже, в подальшому ігнорувався сам факт існування етнічної державності українців. В історіографії закладалася офіційна концепція Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, своєрідними віхами на шляху становлення якої стали постанова урядової комісії від 1937 р. про конкурс на кращий шкільний підручник з історії СРСР, якою в оцінку українсько-російських стосунків XVII—XVIII ст. вводився критерій "найменшого зла" щодо факту прийняття Україною у 1654 р. російської протекції, постанова ЦК КП(б)У від 1947 р. "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР", що заміщувала попередній критерій на формулу "безумовного блага", постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією" та "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією" від 1654 р., а також постанова "Про хід підготовки до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією" від 1978 р., назви яких красномовно промовляють самі за себе.

Очевидним результатом цього стає той факт, що майже на 50 років тема національного державотворення у XVII—XVIII ст. (безумовно, не без певного винятку) фактично зникає з наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних українознавчих центрів. Відповідно змінюються й акценти у трактуванні українсько-російських відносин за означеної доби. Зауважимо, що, як і на попередньому етапі, стартовими при цьому залишаються події Національно-визвольної війни. Натомість, на відміну від по-

переднього часу, не з являється жодного оригінального дослідження з історії договору та переяславських подій 1654 р. Ця тема простежується лише в монографіях і статтях з історії Визвольної війни, яка кваліфікується як селянсько-козацька, колективних багатотомних працях та справжньому обвалі публікацій кон'юнктурного характеру, викликаних до життя спочатку у 50-х, а пізніше — у 70-х рр. вищезгаданими партійними директивами.

За незначним винятком (ми ніякою мірою не маємо наміру применшити наукову значущість побудованих на ґрунтовній джерельній основі досліджень В. Голобуцького, В. Дядиченка, І. Крип'якевича, М. Петровського, М. Ткача, Ф. Шевченка та інших істориків, які в умовах ідеологічного тиску змогли не тільки підняти важливі пласти з історії Національно-визвольної війни українського народу, а й виступити на захист тези про існування в той час на українських теренах національного державного організму), майже всі вони являють собою кальку із задекларованого "Тезами..." підходу до вирішення проблеми. Визначальною їхньою рисою стає гостра боротьба з тими науковими досягненнями, що були здобуті українськими вченими у вирішенні проблеми на зламі XIX—XX ст. Причому виражена наукова дискусія замінюється простим навішуванням на своїх попередників ярликів "буржуазних фальсифікаторів" та "запеклих ворогів українського народу", що одночасно ставало й своєрідним табу на всю їх творчість.

¹ Горобець В. М. Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). — К., 1995. — С. 15.

² Там само. — С. 16.

³ Зевелев А. И. Историографическое исследование: Методологические аспекты. — М., 1987. — С. 42.

⁴ Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 1. — СПб., 1863.

⁵ Украина // Колокол. — 1860. — № 61.

⁶ Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К., 1996. — С. У.

⁷ Костомаров М. Книги битія українського народу. — Львів—Київ, 1921.

⁸ Кулиш П. Черная рада: Хроника 1663 г. — СПб., 1899.

⁹ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії... — С. 113.

¹⁰ Антонович В. Коротка історія козаччини. — Коломия, [б. р.].

¹¹ Там само. — С. 6.

¹² Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1905. — Т. III. — С. 38.

¹³ Грушевський М. Памяти Ол. Лазаревського // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. 47. — С. 4-5.

¹⁴ Ефименко А. Я. Южная Русь (Очерки, исследования и заметки). — СПб., 1905.

¹⁵ Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II. — Одесса, 1893.

¹⁶ П-ко В. Конец старой Малороссии (1733—1786 годы в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. — 1905. — № 11—12.

¹⁷ Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір "Огляд української історіографії" // Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії... — С. IX.

¹⁸ Грушевський М. С. Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. — СПб., 1904. — Вып. I.

¹⁹ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России 1654—1793. — Пг., 1915; Одинец Д. М. Присоединение Украины к Московскому государству. — Париж, 1936; Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Київ—Відень, 1920; Шафранов П. О статях Б. Хмельницького // Киевская старина. — 1889. — Т. 11; та ін.

²Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934; Його ж. "Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. Грушевського. — К., 1929; Його ж. Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь проф. С. Дністрянського. — Прага, 1923; та ін.

²¹Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930; Василенко М. П. З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // ЗНТШ. — 1912. — Т. 108; Терлецький О. Історія Української держави. — Т. 2. — Львів, 1924; Василенко Н. П. К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Т. 1. — Нежин, 1913; та ін.

²²Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1926; Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія-Пенсільванія, 1980.

²³Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. (Статті й тексти). — Вид. 3-є. — К., 1918; Карпов Г. О переговорах Малороссии с Москвой // Журнал Министерства народного просвещения. — 1876. — Кн. XII; Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь проф. С. Дністрянського. — Прага, 1923; Мякотин В. А. "Переяславский договор" 1654 года. — Прага, 1930; Попов О. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (3 нагоди 200-х роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вісник. — 1914. — Т. LXI. — Кн. 1; Трактат України з Московщиною 1654 р. і Універсал Центральної Ради 1917. — Вінниця, 1917; Щелський Л. Переяславський трактат (Пригадка з приводу перевороту в Росії) // Вісник союзу визволення України. — Відень, 1917; Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний вісник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928; Шафранов П. О статтях Богдана Хмельницького // Киевская старина. — 1898. — № 11; Яковлів А. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927.

²⁴Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 153-154.

²⁵Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 49.

²⁶Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — К., 1990. — С. 186-188.

²⁷Див.: Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. — Берлін—Львів—Вінніпег, [б. р.], - С. 180.

²⁸Мякотин В. А. "Переяславский договор" 1654 года. — С. 19.

²⁹Терлецький О. Історія Української держави. — Т. II. Козацька доба. — Львів, 1924. - С. 291.

³⁰Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - С. 395.

³¹Див.: Пінчук Ю. А. Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці Костомарова // Укр. іст. журн. — 1971. — № 8. — С. 24.

³²Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654-1876). - К., 1992. - С. 35.

³³Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 189.

³⁴Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі: Критичні замітки // Україна. - 1917. — Кн. III—IV. — С. 101.

³⁵Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 90.

³⁶Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - С. 606, 614.

³⁷Там само. - С. 609-611, 614.

³⁸Там само. — С. 609.

Далі буде